

ROMAN PELCZAR

USTAWODAWSTWO SYNODÓW DIECEZJALNYCH I LISTY PASTERSKIE BISKUPÓW WOBEC SZKOLNICTWA KOŚCIELNEGO DLA ŚWIECKICH W POLSCE OD XIII DO XVIII WIEKU

Synody diecezjalne stanowiły istotny element w systemie zarządzania diecezjami. Do ich podstawowych zadań należało ogłaszanie i dostosowywanie do miejscowych warunków przepisów ogólnokościelnych, zarządzeń papieskich, dekretów soborów i synodów prowincjalnych. System synodalny umożliwiał również kontrolę życia diecezjalnego, regulację spraw organizacyjnych, duszpasterskich oraz podejmowanie wszelkich problemów, wynikających z aktualnych potrzeb poszczególnych diecezji. Efektem pracy synodów stawały się statuty, ogłaszane następnie duchowieństwu i wiernym. Niejednokrotnie w ustawach synodalnych zamieszczano w całości lub części akty papieskie albo soborowe. Czasem synody przejmowały ustawy synodów prowincjonalnych, bądź innych synodów diecezjalnych, względnie ponawiały własne, wcześniej ogłoszone. Dokonywano przy tym, w zależności od potrzeb, stosownych przeróbek.

Pierwszy synod diecezjalny w Polsce zwołał w 1256 r. bp wrocławski Tomasz I. Dopiero w początkach XV w. zaczęły się zbierać synody w archidiecezji gnieźnieńskiej, diecezji poznańskiej, wrocławskiej, przemyskiej i archidiecezji lwowskiej. W okresie średniowiecza poszczególne diecezje organizowały je nieregularnie¹. Szczególny wpływ na podniesienie ich rangi miały postanowienia soboru trydenckiego, który uznał je za ważne narzędzie przy przeprowadzaniu reform kościelnych. W pierwszym okresie po wspomnianym soborze, ruch synodalny był dość silny, jednak już w połowie XVII w. prawie zupełnie zamarł. Do instytucji synodów powrócono w następnym stuleciu,

¹ J. Szymański, *Biskupstwa polskie w wiekach średnich. Organizacja i funkcje*, w: *Kościół w Polsce*, t. 1, red. J. Kłoczowski, Kraków 1966, s. 177; W. Müller, *Diecezje w okresie potrydenckim*, w: tamże, t. 2, Kraków 1969, s. 175; Z. Sułowski, *Struktura organizacji diecezjalnej Kościoła polskiego w wiekach średnich*, w: *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, cz. 1, Lublin 1969, s. 79; W. Wójcik, *Kościelne ustawodawstwo partykularne w Polsce przedrozbiorowej na tle powszechnego prawodawstwa kościelnego*, w: tamże, s. 453-455.

choć ze znacznie mniejszym zaangażowaniem. W niektórych diecezjach nie doszło w ogóle do ich zorganizowania (diecezja wrocławska – od 1641, wrocławska – od 1653). W innych odbyły się one raz lub dwa razy – w chełmskiej (1717), chełmińskiej (1745), gnieźnieńskiej (1720), kijowskiej (1762), krakowskiej (1711), lwowskiej (1765), łuckiej (1720, 1726), płockiej (1733), poznańskiej (1720, 1738), przemyskiej (1723), warmińskiej (1726), wileńskiej (1717, 1744), żmudzkiej (1752). Ostatni synod diecezjalny, jak wynika z powyższego wykazu, zebrał się we Lwowie w 1765 r. za rządów arcybiskupa Wacława H. Sierakowskiego².

W XVIII w., w związku z zanikiem synodów, wzrosła ranga biskupich listów pasterskich, kierowanych do księży i wiernych diecezji. Nie była to zupełna nowość, gdyż sięgano do nich już znacznie wcześniej. Do najbardziej znanych należy zaliczyć list bpa krakowskiego kard. Jerzego Radziwiłła, wydany w 1593 r. Szczególne znaczenie miał dokument tego typu opublikowany w 1601 r. przez bpa krakowskiego Bernarda Maciejowskiego, zwany w historiografii *Pastoralną*. Uwzględniono w nim dekryty soboru trydenckiego, a także ówczesną sytuację Kościoła katolickiego w Polsce. List był pierwszym potrydenckim zarysem teologii pastoralnej, opracowanym nie tylko dla diecezji krakowskiej, gdyż w 1607 r. ogłoszono go na synodzie prowincjalnym za obowiązujący w całej prowincji gnieźnieńskiej. Powoływały się na niego synody diecezjalne jeszcze w I poł. XVIII w. Listy biskupie w okresie zaniku działalności synodalnej, stanowiły przejaw ustawodawstwa biskupiego³.

Synody diecezjalne oraz listy pasterskie wśród licznych problemów, podejmowały także kwestie odnoszące się do szkolnictwa katolickiego. Największą aktywność pod tym względem wykazali rządcy diecezji krakowskiej. Dlatego też, na ustawodawstwo tej jednostki administracji kościelnej zwrócona zostanie największa uwaga. Natomiast statuty innych diecezji będą potraktowane mniej dokładnie. Nasze rozważania ograniczymy do szkół parafialnych, kolegiackich i katedralnych. Oprócz ustawodawstwa metropolii gnieźnieńskiej i lwowskiej, uwzględnimy także prawodawstwo diecezji warmińskiej i wrocławskiej, należących do polskiej prowincji kościelnej, ale zależnych administracyjnie bezpośrednio od Stolicy Apostolskiej. Najistotniejszym dokumentem traktującym o szkolnictwie kościelnym, był opracowany w 1612 r. przez profesorów Akademii Krakowskiej, na zlecenie synodu krakowskiego bpa Piotra Tylickiego, *Modus Instituendae Iuventutis*. Jego tekst wydrukowano w dodatku do statutów wspomnianego synodu. Ze względu na fakt, iż ustawa

² Müller, dz. cyt., s. 176-177.

³ Wójcik, dz. cyt., s. 457; I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich*, Warszawa 1981, s. 119.

ta została szczegółowo omówiona przez S. Kota⁴, dlatego ograniczymy się tylko do ukazania najistotniejszych problemów w niej zawartych.

Rozważania na temat ustawodawstwa szkolnego rozpoczniemy od omówienia stosunku synodów do kwestii zakładania i utrzymywania szkół. Po raz pierwszy zagadnieniem tym zajął się synod krakowski bpa Jana Konarskiego z 1509 r., zobowiązując plebanów do utrzymywania kierowników (rektorów) tych instytucji, którzy mieli „z całą pilnością dbać o wykształcenie młodzieży pobierającej w nich naukę”⁵. Także synod krakowski z 1593 r. i list pasterski bpa J. Radziwiłła podjął to zagadnienie, obligując rządców parafii do zakładania w nich szkół i zatrudniania nauczycieli⁶. Innym przejawem działalności synodalnej w tej kwestii, były ustawy przemyskie z 1641 r. Dokonano w nich oceny funkcjonowania oświaty kościelnej na terenie diecezji, podkreślając potrzebę utrzymywania szkół w parafiach. Korespondowały z tymi ustawami statuty przemyskie z 1723 r. Zwrócono w nich uwagę na katastrofalny stan ówczesnego szkolnictwa elementarnego. W związku z tym synod ponownie nakazał organizować w parafiach szkoły. Zobowiązywano przy tym plebanów do odbudowy zrujnowanych budynków szkolnych, ewentualnie do wyremontowania tych, które były w złym stanie technicznym⁷. Także synody lwowskie z 1593, 1641 i 1765 r., polecały zakładać szkoły we wszystkich parafiach. Ostatni z nich motywował to faktem, iż na Kościele spoczywa obowiązek umożliwienia pobierania nauki dzieciom z ubogich rodzin, aby przez to stały się pożyteczne dla Kościoła i państwa⁸.

Część synodów wypowiadała się wyłącznie w sprawach utrzymywania szkół. Na tym tle dochodziło bowiem do konfliktów między przedstawicielami Kościoła a władzami miejskimi lub parafianami. Wobec pojawiających się problemów synod warmiński z 1610 r. stwierdził, że o szkołę powinni się troszczyć parafianie⁹. Statuty przemyskie z 1723 r., zwracając uwagę na opła-

---

⁴ *Modus Instituendae Iuventutis. Ex decreto synodi, ab Academia Cracoviensi praescriptus* [...], Cracoviae 1612; S. K o t, *Szkolnictwo parafialne w Małopolsce w. XVI-XVIII*, Lwów 1911, s. 51-67.

⁵ *Statuty synodalne krakowskie biskupa Jana Konarskiego z r. 1509*, opr. J. Sawicki, Kraków 1945, s. 45.

⁶ *Constitutiones synodi dioeceseanae Cracoviensis A. D. 1593*, w: *Synodus dioeceseana ab [...] Petro Gembicki ep. Crac. [...] A. D. 1643*, Cracoviae 1643, s. 3; F. M a c h a y, *Działalność duszpasterska kardynała Radziwiłła biskupa krakowskiego (1591-1600)*, Kraków 1936, s. 81.

⁷ *Concilia Poloniae*, t. 8, opr. J. Sawicki, Warszawa 1955, s. 250-251, 337; W. S a r n a, *Dzieje diecezji przemyskiej o. ł.*, cz. 1, Przemyśl 1902, s. 313.

⁸ S. Szydelski, *Arcybiskup Sierakowski i szkoły parafialne w archidiecezji lwowskiej*, Lwów 1911, s. 20-21; J. K r e t o s z, *Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku*, Lublin 1983, s. 256.

⁹ *Constitutiones synodales Warmienses, Sambiensis, Pomeranienses, Culmiensis, necnon Rigenses*, recensuit F. Hipler, Brunsbergae 1889, s. 150.

kany stan budynków szkolnych, podkreślały jednocześnie brak zainteresowania ich odbudową ze strony parafian i kleru¹⁰.

Statuty synodalne położyły duży nacisk na kwestię sprawowania kontroli nad szkołami. Obowiązki z tym związane, a więc m.in. ich wizytowanie, synody: chełmiński z 1605 r. oraz warmiński z 1610 r. zlecały plebanom¹¹. Statuty przemyskie z 1723 r. określiły jedynie ogólnie częstotliwość wizytacji, używając na to sformułowania „saepe”. Z kolei synody: krakowski z 1621 r., przemyski z 1641 r., poznański z 1642 r. oraz lwowski z 1765 r., nakazywały czynić to co najmniej dwa razy w roku, a synod warmiński z 1610 r. – czterokrotnie. Władze diecezji przemyskiej w 1641 r. zleciły ponadto plebanom zwracać przy tym uwagę na porządek w szkołach, na umiejętność prowadzenia przez nauczycieli lekcji, na odpowiedzi uczniów oraz stopień znajomości przez młodzież pisania, czytania a także śpiewu kościelnego¹². Do bardzo częstych kontroli przebiegu procesu kształcenia uczniów zobowiązywał rządców parafii synod wrocławski z 1641 r. Mieli oni przynajmniej raz w tygodniu wizytować podległe im szkoły¹³. O zauważonych brakach i mankamentach związanych z funkcjonowaniem tych instytucji, plebani zobowiązani byli informować dziekanów lub wizytatorów biskupich (synod przemyski z 1641, lwowski z 1765)¹⁴. Niektóre statuty, np. wrocławskie z 1641 r., obliowały wizytatorów do osobistej obecności w szkołach w celu zbadania poziomu nauczania i sprawdzenia umiejętności uczniów¹⁵. *Pastoralna* z 1601 r. przykazywała plebanom obserwować, czy rektor, kantor i uczniowie żyją „trzeźwo i obyczajnie, zaś *Modus Instituendae Iuventutis* z 1612 r. upoważniał ich do sprawdzania zasobów bibliotecznych należących do nauczycieli, w celu ewentualnego wyeliminowania z nich dzieł uznanych za zakazane¹⁶.

W ówczesnym systemie szkolnym główną rolę odgrywał nauczyciel. Od jego kwalifikacji i zaangażowania zależała wiedza uczniów i ich wychowanie

¹⁰ *Concilia Poloniae*, t. 8, s. 336-337.

¹¹ *Constitutiones synodales Warmienses*, s. 150; *Constitutiones synodales necnon ordinationes dioecesis Culmensis*, pars 1, ed. A. Mańkowski, Torunii 1929, s. 112.

¹² *Concilia Poloniae*, t. 8, s. 251, 338; *Constitutiones synodales Warmienses*, s. 150; *Reformationes Generales ad clerum et populum dioecesis Cracoviensis [...] Martino Szyszkowski [...] in synodo dioecesana, Cracoviae 1621*, s. 43; *Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanarum [...]*, pars 1, Posnaniae 1883, s. 75; Szydełski, *Arcybiskup Sierakowski*, s. 21; Krętosz, dz. cyt., s. 256.

¹³ *Statua synodalia dioecesis Vladislaviensis et Pomeraniae*, ed. Z. Chodyński, Varsoviae 1890, s. 238.

¹⁴ *Concilia Poloniae*, t. 8, s. 251; Szydełski, *Arcybiskup Sierakowski*, s. 22.

¹⁵ *Statua synodalia dioecesis Vladislaviensis*, s. 238.

¹⁶ *Modus Instituendae Iuventutis; Epistola pastoralis 1601 ad parochos dioecesis Cracoviensis B. Maciejowski ep. Crac.*, Cracoviae 1601, s. 33.

moralne. Dlatego władze diecezjalne bardzo często zwracały uwagę na postawę etyczną osób uczących oraz posiadane przez nich wykształcenie. Widać to wyraźnie przy okazji czynności związanych z zatrudnieniem nauczycieli. Początkowo, od osób starających się o pracę w szkołach, wymagano przede wszystkim dobrej znajomości języka polskiego. Już synod wrocławski bpa Nankera z 1327 r. zabraniał zatrudniać nauczycieli nie znających tego języka i nie potrafiących po polsku tłumaczyć lekcji i uczyć łaciny¹⁷.

Na rektorów szkół starano się dobierać ludzi jak najodpowiedniejszych. *Pastoralna* polecała plebanom zatrudniać tylko takich nauczycieli, którzy posiadali świadectwo zwolnienia od poprzedniego pracodawcy. Zobligowano ich do ścisłego przestrzegania tego nakazu. W przypadku przyjęcia do pracy rektorów nie mogących przedłożyć pisma zwalniającego, zarówno plebanom jak i nauczycielom groziły kary pieniężne¹⁸. Także na synodzie warmińskim w 1610 r. nakazano, aby każda osoba ubiegająca się o posadę nauczycielską w szkole parafialnej przedłożyła świadectwo moralności, wystawione w ostatnim miejscu pracy przez tamtejszego plebana. Przed zatrudnieniem miano ocenić wcześniejsze postępowanie kandydata i dotychczasowy stosunek do swych obowiązków. W podobnym tonie wypowiedział się synod chełmiński z 1745 r., który ponadto orzekł, że kandydatów na nauczycieli mają wybierać dziekani. Ustawy lwowskie z 1765 r. zobowiązywały plebanów do utrzymywania nauczycieli znających łacinę i reprezentujących wysoki poziom moralny¹⁹.

Dla władz kościelnych bardzo istotną sprawę stanowiło to, by przyszły rektor był katolikiem. Kwestię wyznania podkreślano szczególnie w okresie reformacji. Także i później synody żądały od zatrudnianych osób złożenia katolickiego wyznania wiary, powołując się na bullę papieża Piusa IV z 1564 r., która zawierała stosowną formułę zwaną trydencką²⁰. W statutach synodalnych sprawę tę poruszano bardzo często. Dowodzą tego ustawy dla np. diecezji krakowskiej (1601, 1621, 1643), wrocławskiej (1607), łuckiej (1607), warmińskiej (1610), poznańskiej (1642), płockiej (1733) i chełmińskiej (1745)²¹. Rów-

¹⁷ A. Wojtkowski, *Z dziejów szkolnictwa katolickiego dla świeckich (do r. 1918)*, w: *Księga tysiąclecia katolicyzmu*, t. 3, s. 9.

¹⁸ *Epistola pastoralis*, s. 34; S. Nasiorowski, *List pasterski kard. Bernarda Maciejowskiego*, Lublin 1992, s. 250.

¹⁹ *Constitutiones synodales Warmienses*, s. 148; *Decretales summorum pontificum pro regno Poloniae*, s. 75; A. Zapart, *Szkolnictwo parafialne w archidiaconacie krakowskim od XVI do XVIII wieku*, Lublin 1983, s. 187.

²⁰ Zapart, *Szkolnictwo*, s. 187.

²¹ *Epistola pastoralis*, s. 33; *Reformationes Generales*, s. 21; *Statuta synodalia dioecesis Vladislaviensis*, s. 153; *Decretales summorum pontificum pro regno Poloniae*, s. 20-21, 78; *Constitutiones synodales Warmienses*, s. 148; *Synodus dioecesana [...] Petro Gembicki, episcopo Cracoviensi [...] anno MDCXLIII (współprawne z Reformationes Generales)*, s. 21.

niez synody przemyskie z 1641 i 1723 r. nakazywały składać wyznanie wiary, przy czym ten drugi zobowiązywał dodatkowo plebanów do sprawdzania, czy kandydaci są rzeczywiście katolikami, czy nie są podejrzani o herezję oraz czy znają łacinę²². Poza tym część synodów szczegółowo określiła przebieg aktu składania wyznania wiary. I tak w myśl statutów wrocławskich z 1568 r. i chełmskich z 1604 r. należało uklęknąć na obydwie kolana i położyć prawą rękę na Ewangelii²³. Nazwiska składających wyznanie wiary, w myśl ustaw dla diecezji łuckiej (1607) i kijowskiej (1762), miały być zapisywane w specjalnych księgach²⁴. W przypadku nie poddania się temu wymogowi przez kandydata, należało natychmiast zrezygnować z jego usług, zaś plebana, który nie wyegzekwowałby wspomnianego obowiązku, karano według prawa kanonicznego (Łuck 1607)²⁵.

Sprawa samej procedury zatrudniania nauczycieli była w poszczególnych diecezjach rozstrzygana na różne sposoby. Synod warmiński z 1575 r. zalecał, by osoby te angażowali do pracy i zwalniali z niej plebani wspólnie z rajcami (w miastach) lub wityrykami, albo w porozumieniu z całą parafią²⁶. Jednakże na tym tle dochodziło dość często do sporów (głównie między władzami miejskimi a plebanami). Dlatego władze kościelne starały się precyzyjniej rozstrzygać te kwestie, aby nie dopuszczać w przyszłości do niepotrzebnych nieporozumień. I tak synod chełmiński z 1605 r. orzekł, że nauczycieli powinien zatrudniać pleban, którego zobowiązano równocześnie do ich wynagradzania. Z kolei synod poznański z 1642 r. scedował ten obowiązek na władze miejskie, mające od tej pory troszczyć się o rektorów szkół. Plebanom przyznano jedynie prawo wizytowania szkół dwa razy w roku. W większości parafii bezpośrednią władzę zwierzchnią nad nauczycielami sprawowali plebani. *Pastoralna* podkreślała, że w przypadku pojawienia się konfliktu między nimi a kadrą nauczycielską, ta mogła zwracać się o rozstrzygnięcie do ordynariusza²⁷.

Oprócz prawomyślności religijnej, od kandydatów na nauczycieli, wymagano także stosownych predyspozycji intelektualno-moralnych. Już statuty krakowskie z XIV w. – bpa Nankera (1320), bpa Jana Grota (1331) i bpa Piotra Wysza (1396), zwracały uwagę na szerzącą się demoralizację nauczycieli, ulegających pijaństwu, hazardowi i niestroniących od towarzystwa kobiet

²² *Concilia Poloniae*, t. 8, s. 251, 338.

²³ Tamże, t. 9, Wrocław 1957, s. 89; *Statuta synodalia dioecesis Vladislaviensis*, s. 57.

²⁴ *Decretales summorum pontificum pro regno Poloniae*, s. 21, 22.

²⁵ Tamże, s. 20.

²⁶ *Constitutiones synodales Warmienses*, s. 61-62.

²⁷ *Constitutiones synodales [...] Culmensis*, s. 112; *Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae*, s. 75; *Epistola pastoralis*, s. 34; Nasiowski, dz. cyt., s. 250.

lekkich obyczajów. Synody te nakazywały surowo karać tego rodzaju przewinienia²⁸. Także ustawy krakowskie z 1408 r. dokonały oceny kadry nauczycielskiej. Stwierdzono w nich, że z powodu dużego wzrostu ilości szkół w miastach i wsiach spadł poziom szkolnictwa kościelnego, gdyż do pracy angażowano osoby nie przygotowane do tego merytorycznie i nie posiadające wymaganych cech etyczno-moralnych²⁹. Synod gnieźnieński z 1456 r. zaproponował na stanowiska nauczycieli w szkołach katedralnych i kolegiackich magistrów lub bakałarzy sztuk wyzwolonych. Statuty przemyskie z 1641 r. i z 1723 r. zalecały zatrudnianie w szkołach, w miarę możliwości, magistrów albo bakałarzy, a gdyby to było niemożliwe, osoby „dojrzałe, odpowiednie i uczone”. W 1641 r. zabroniono ponadto przyjmować na rektorów włoczęgów i ludzi niedouczonech³⁰. Z kolei synod chełmiński z tego samego roku domagał się, aby przynajmniej do szkoły w Chełmnie sprowadzić magistrów sztuk z Akademii Krakowskiej³¹. Ustawy lwowskie z 1765 r. zalecały zatrudniać w bogatszych parafiach osoby ze stopniami akademickimi. Natomiast w uboższych, nauczaniem musieli zająć się osobiście plebani, mogący korzystać z pomocy wikariuszy i organistów³². Wymienione wyżej ustawy synodalne podejmowały w głównej mierze zagadnienia związane z przygotowaniem fachowym osób nauczających. Oprócz tego szereg synodów analizowało sprawy postaw moralnych nauczycieli, jak choćby wzmiankowane XIV-wieczne synody krakowskie. *Pastoralna* wymagała od nauczycieli trzeźwości, uczciwości i skromności, podobnie jak synod żmudzki z 1639 r., a także krakowski z 1621 r., rozszerzający zakres pożądanых zalet o pilność i opanowanie³³. Natomiast statuty warmińskie z 1610 r. wymagały ponadto, by osoby zatrudniające rektorów sprawdzały ich życie i obyczaje³⁴.

²⁸ *Statuta synodalia episcoporum Cracoviensium XIV et XV saeculi*, ed. V. Heyzemann, w: *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 4, Cracoviae 1875, s. 17, 38, 42; *Najstarsze statuty synodalne krakowskie biskupa Nankera z 2 października 1320 r.*, wyd. J. Fijałek, Kraków 1915, s. 33.

²⁹ *Statuty diecezjalne krakowskie z roku 1408*, wyd. B. Ulanowski, w: *Archiwum Komisji Historycznej*, t. 5, Kraków 1889, s. 26; J. Fijałek, *Średniowieczne ustawodawstwo synodalne biskupów polskich*, cz. 1: *Życie i obyczaje kleru w Polsce średniowiecznej na tle ustawodawstwa synodalnego*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, seria 2, t. 5, 1894, s. 198.

³⁰ *Concilia Poloniae*, t. 8, s. 250, 337; A. Karbowiak, *Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich*, t. 3, Kraków 1923, s. 214.

³¹ *Constitutiones synodales [...] Culmensis*, s. 149.

³² *Constitutiones synodi dioeclesiana Leopoliensis sub V. H. Sierakowski [...]*, Leopoli 1765, cap. V – *De institutione scholarum circa parochiales*; Szydelski, *Arcybiskup Sierakowski*, s. 20-22, 47-48; Krętosz, dz. cyt., s. 256.

³³ *Epistola pastoralis*, s. 33; *Reformationes Generales*, s. 44; *Decretales summorum pontificum pro regno Poloniae*, s. 75.

³⁴ *Constitutiones synodales Warmienses*, s. 148.

Synody zajmowały się również ustalaniem zakresu powinności spoczywających na nauczycielach. Najważniejszym obowiązkiem było oczywiście nauczanie dzieci. Ustawy krakowskie z 1509 r. wymagały, aby czynność tę wykonywano z całą pilnością³⁵. Z kolei statuty chełmińskie z 1605 r. ustalały, że określanie zakresu obowiązków ciążyących na nauczycielach należeć powinno do plebanów. Ponieważ jednym z najważniejszych przedmiotów realizowanych w szkole był śpiew, wykorzystywany w kościele, dlatego synod krakowski z 1459 r. dodatkowo położył nacisk na dobrą jego znajomość przez kadre nauczającą. Innym obowiązkiem spoczywającym na rektorach był wymóg przystępowania do sakramentów świętych. *Reformationes Generales* bpa krakowskiego Marcina Szyszkowskiego z 1621 r. określały częstotliwość tej czynności na co najmniej jeden raz w miesiącu³⁶.

Ustawodawstwo synodalne przyczyniało się do ugruntowania prestiżu społecznego nauczycieli. Jako osoby zaliczane do stanu duchownego (synod krakowski z 1320 r.) podlegały jurysdykcji biskupiej. Zewnętrzzną oznakę przynależności do tej grupy społecznej stanowiła noszona obowiązkowo sutanna lub długa szata. Już statuty krakowskie z 1320 r. polecały zakładać taki strój a ponadto skromnie się ubierać i nosić tonsurę. Podobne uwagi zawarto w *Pastoralnej* oraz w ustawach żmudzkich z 1639 r. Natomiast synod przemyski z 1554 r. zabraniał nauczycielom posiadania bród³⁷. Bp krakowski Jan Lipski w liście pasterskim z 1737 r. zobowiązał nauczycieli, kantorów i organistów do uczestnictwa w konferencjach dekanalnych, na równych prawach z klerem parafialnym³⁸.

Pomimo formalnej przynależności nauczycieli do stanu duchownego ich życie i praca w wielu przypadkach było bardzo ciężkie. Wynikało to przede wszystkim ze złej sytuacji materialnej, konfliktów z plebanami itp. Dlatego częstym zjawiskiem stawały się ucieczki rektorów z dotychczasowych miejsc pracy w celu znalezienia lepszych warunków życia. Opuszczanie parafii nasyłało się zazwyczaj przed najważniejszymi świętami kościelnymi (Bożym Narodzeniem, Wielkanocą, Zielonymi Świątkami i Bożym Ciałem). Powodowało to zakłócenia w przygotowaniach do obchodów tych uroczystości, a także w samym ich przebiegu. Z tego powodu synody surowo zabraniały nauczycielom,

³⁵ *Statuty synodalne biskupa J. Konarskiego*, s. 45.

³⁶ *Constitutiones synodales [...] Culmensis*, s. 112; *Statuta synodalia episcoporum Cracoviensium*, s. 113; *Reformationes Generales*, s. 46.

³⁷ *Statuta synodalia episcoporum Cracoviensium*, s. 35, 42; *Epistola pastoralis*, s. 34; *Decretales summorum pontificum pro regno Poloniae*, s. 75; J. Sawicki, *Z dziejów ustawodawstwa synodalnego diecezji przemyskiej o. ł.*, „*Nasza Przeszłość*”, 3 (1947) s. 25, 35-36.

³⁸ Joannes Lipski, episcopus Cracoviensis [...], *Epistola Pastoralis A. D. 1737*, cap. XXV; Zapart, *Szkolnictwo*, s. 244.

pod groźbą wysokich kar pieniężnych, opuszczać parafię bez zgody miejscowego plebana. W takim tonie wypowiedziały się: synod krakowski z 1593 r. i *Pastoralna*. Ustawy krakowskie z 1621 r. przewidywały nawet karę ekskomuniki dla nieposłusznych. Można było się od niej uwolnić poprzez złożenie przyrzeczenia, iż od tej pory będzie się posłusznym plebanom i nie porzuci się samowolnie miejsca pracy³⁹.

Omawiając problematykę nauczycieli pragniemy zwrócić uwagę na fakt, iż przez cały okres staropolski nie wypracowano jednolitego nazewnictwa na określenie tych osób. W związku z tym także statuty synodalne posługiwały się różną terminologią. Podamy w tym miejscu kilka przykładów. Ustawy bpa P. Wysza z 1396 r. określały je pojęciem „magister” i „praeceptor”. Synod krakowski z 1408 r. – słowem „director”, zaś ustawy wrocławskie z 1497 r. – terminem „clericus seu minister”⁴⁰. Od XVII w. upowszechniły się formy „rector scholae” i „baccalaureus”, które uzyskały wówczas największą popularność⁴¹. Do rzadziej stosowanych terminów należały: „scholirega”, „ludi-magister” i „scholae moderator”⁴².

Z nauczycielami ściśle współpracowali kantorzy, choć nie każdy kościół parafialny ich posiadał. Niektóre synody podejmowały kwestie dotyczące tych pracowników kościelnych. I tak statuty warmińskie z 1610 r. precyzowały szkolne obowiązki kantorów. Mieli oni codziennie przez około 1 godz. ćwiczyć uczniów w śpiewie. Ich obecność w kościele była bardzo pożądana, dlatego np. synody przemyskie z 1641 i 1723 r. nakazywały plebanom zatrudniać te osoby, aby m.in. uczyły chłopców śpiewu gregoriańskiego⁴³.

Przed objęciem tej funkcji kandydaci musieli złożyć katolickie wyznanie wiary (Kraków – 1643). Ponadto zakazywano przyjmować do szkół kantorów, którzy nie mogli okazać świadectwa zwolnienia wystawionego przez poprzedniego plebana, obwarowując to karami pieniężnymi (*Pastoralna*). Od ludzi tych żądano również przyzwoitego prowadzenia się i życia w trzeźwości a także szlachetnego postępowania (*Pastoralna* i synod krakowski z 1621). Oprócz tego wymagano, by nosili strój kłerycki, grożąc opornym karami ko-

³⁹ *Constitutiones synodi Cracoviensis A. D. 1593*, s. 3; *Epistola pastoralis*, s. 34; *Reformationes Generales*, s. 44.

⁴⁰ *Statuta synodalia episcoporum Cracoviensium*, s. 42; *Statuty diecezjalne krakowskie z roku 1408*, s. 26; *Statuta synodalia dioecesis Vladislaviensis*, s. 25.

⁴¹ *Constitutiones synodi dioecesanæ Cracoviensis A. D. 1593*, s. 3; *Epistola pastoralis*, s. 33; *Reformationes Generales*, s. 44; *Statuta synodalia dioecesis Vladislaviensis*, s. 57.

⁴² *Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae*, s. 20, 75; *Constitutiones synodales Warmienses*, s. 61-62.

⁴³ *Constitutiones synodales Warmienses*, s. 148; *Concilia Poloniae*, t. 8, s. 251, 338.

ścielnymi. *Pastoralna* i *Reformationes Generales* zabraniały im dodatkowo samowolnie opuszczać parafie⁴⁴.

Wiele uwagi władze diecezjalne poświęcały także uczniom szkół. Jednym z pierwszych, który poruszył tę sprawę był synod krakowski z 1408 r. Zauważył on, że na skutek braku odpowiednio wykształconych nauczycieli, uczniowie pozbawieni byli możliwości właściwego kształcenia się w naukach i zasadach chrześcijańskiego wychowania, co doprowadziło do zaniedbań w tym zakresie. W tej sytuacji zarządzone, by starsza młodzież (*adolescentes scholares*) nie uczęszczała do szkół nie posiadających właściwej obsady nauczycielskiej, lecz tylko do takich, w których uczyli magistrowie lub co najmniej bakałarze sztuk. Szkoły nie dysponujące taką kadrą mogły kształcić jedynie młodych uczniów (*parvuli*)⁴⁵.

Ponadto synody starały się wprowadzać dyscyplinę wśród uczącej się młodzieży, której sporą część stanowili tzw. wędrowni scholarzy. Młodzieńcy ci często zmieniali miejsca pobytu oraz szkoły. Już synod gnieźnieński z 1456 r. stwierdził fakt obecności w miastach i na wsiach dużej liczby młodzieży szkolnej, która z trudem znajdowała środki do życia. Dlatego często dopuszczała się ona kradzieży, popadała w pijaństwo i prowadziła rozpustne życie. Zjawiska te bardzo niekorzystnie oddziaływały na całą społeczność uczniowską. Aby położyć temu kres, starsza młodzież otrzymała od synodu polecenie udania się na naukę do Akademii Krakowskiej, bądź do szkoły katedralnej w Gnieźnie lub szkół kolegiackich. Rektorom szkół wiejskich wolno było odtąd trzymać i kształcić tylko po dwóch wzorowo prowadzących się starszych uczniów, kierownikom szkół w miastach nie posiadających murów obronnych – tylko po sześciu, zaś w miastach obwarowanych – najwyżej po ośmiu. Problem uczniów-wagabundów analizowały także synody przemyskie z 1511 i 1519 r. W trakcie obrad poinformowano zebranych o dużej liczbie tej młodzieży przebywającej w diecezji. W związku z tym podjęto zdecydowane kroki w celu ograniczenia wspomnianego zjawiska. Dlatego zabroniono plebanom i rektorom szkół parafialnych przyjmować scholarów nie posiadających świadectwa moralności wystawionego przez poprzedniego plebana lub kierownika szkoły. Ucząca się młodzież miała przestrzegać dyscypliny i zdać wszelką broń. Ponadto synod z 1519 r. zwrócił uwagę na to, że część starszych uczniów, która prowadziła rozwiązłe i bezkarne życie (popołniając nawet przestępstwa), przenosiła się następnie do innych parafii. Stąd wędrowni scholarze spotykali się z wrogą postawą miejscowej ludności. W takiej sytuacji, na obydwóch tych synodach, plebanom i rektorom szkół zabroniono tolerować obecność tego

⁴⁴ *Synodus Dioecisana [...] Petro Gembicki A. D. 1643*, s. 21; *Epistola pastoralis*, s. 33-34; *Reformationes Generales*, s. 44.

⁴⁵ *Statuty diecezjalne krakowskie z roku 1408*, s. 26.

rodzaju uczniów pod groźbą kar⁴⁶. W podobny sposób sprawę tę starały się załatwić ustawy krakowskie z 1593 r. i *Pastoralna*, które nakazywały wędrownym uczniom, nie chcących poddać się dyscyplinie szkolnej, przepędzać z miast i wsi, by nie stanowili powodu do zgorszenia innych. Scholarom wolno było legalnie przenieść się do innej szkoły, pod warunkiem otrzymania pisemnego zezwolenia od swego dotychczasowego rektora. *Pastoralna* nakazywała ponadto przyjmować do szkół jedynie młodzież wywodzącą się z danego okręgu parafialnego⁴⁷.

Od uczniów wymagano właściwych postaw etyczno-moralnych. Synod przemyski z 1511 r. zakazywał im przesiadywać w karczmach oraz zobowiązywał do przykładnego życia w trzeźwości a także do posłuszeństwa względem plebanów i nauczycieli. Domagał się również, by nosili oni strój duchowny i tonsurę. To ostatnie żądanie pojawiło się także w statutach krakowskich z 1593 r. i w *Pastoralnej*. Po ukończeniu nauki uczniom nie wolno było opuścić szkoły, zanim nie dostaną od plebana świadectwa odejścia (Przemysł 1511). *Reformationes Generales* zakazywały młodzieży samowolnie opuszczać szkoły, co następowało zwłaszcza przed największymi świętami kościelnymi⁴⁸.

Synody wypowiadały się też w sprawach obowiązków uczniowskich, do których w okresie potrydenckim zaliczono, m.in. recytację katechizmu. Czynność ta miała przyczyniać się do upowszechniania prawd wiary i znajomości zasad religii wśród wiernych. Na ten argument powoływała się np. *Pastoralna* i synod łucki z 1607 r., uzasadniając potrzebę przeprowadzania recytacji katechizmu⁴⁹. Synody krakowskie z 1601, 1609 i 1711 r. oraz *Pastoralna* i *Modus Instituendae Iuventutis* określały, że recytacje powinny odbywać się w kościele, przy czym *Pastoralna* zalecała czynić to przy każdej okazji, synody z 1601, 1609 r. – w dni świąteczne, zaś *Modus Instituendae Iuventutis* – w niedziele i święta po południu⁵⁰. Statuty łuckie z 1607 r. precyzyjnie określały sposób przeprowadzania recytacji. Zapowiadać ją miały dzwony, na dźwięk których wierni powinni zgromadzić się w kościele. W ich obecności uczniowie przez co naj-

⁴⁶ *Concilia Poloniae*, t. 8, s. 144-145, 150-151; Karbowiak, dz. cyt., s. 213-214.

⁴⁷ *Constitutiones synodi dioeceseanae Cracoviensis A. D. 1593*, s. 3; *Epistola pastoralis*, s. 33, 34; Nasiorowski, dz. cyt., s. 250.

⁴⁸ *Concilia Poloniae*, t. 8, s. 144-145; *Constitutiones synodi dioeceseanae Cracoviensis A. D. 1593*, s. 3; *Epistola pastoralis*, s. 34; *Reformationes Generales*, s. 44.

⁴⁹ *Epistola pastoralis*, s. 33; *Decretales summorum pontificum pro regno Poloniae*, s. 23.

⁵⁰ *Constitutiones synodi dioeceseanae Cracoviensis A. D. 1601* [...] Bernardo Maciejowski [...] (współoprawne z *Reformationes Generales*), s. 3-4; G. Radziwiłł, B. Maciejowski, P. Tylicki *Constitutiones synodi dioeceseanae Cracoviensis, episcopus Cracoviensis* [...], Cracoviae 1621, s. 6; *Epistola pastoralis*, s. 33; *Modus Instituendae Iuventutis*, s. 27; *Synodus dioeceseana* [...] Casimiro Łubiński [...] A. D. 1711, Cracoviae 1711, s. 5.

mniej 15 min. recytowali katechizm w taki sposób, że jeden z nich zadawał pytania a reszta na nie chóralnie odpowiadała. Od młodzieży szkolnej wymagano dobrego przygotowania, co podkreślały synody krakowskie z 1601 i 1609 r. Pierwszy z nich zalecił ponadto, aby w recytowaniu uczestniczyli oprócz uczniów również duchowni, którzy zobowiązani zostali do wyjaśniania podawanych treści⁵¹. Innym obowiązkiem scholarów było systematyczne uczestnictwo w mszach św. Ustawy warmińskie z 1610 r. nakazywały czynić to codziennie lub przynajmniej w niedzielę i święta. Od uczniów wymagano też obecności w procesjach odbywanych w święta kościelne (*Pastoralna*)⁵², przystępowania do sakramentów pokuty i komunii, na co zwrócili uwagę synody: lwowski z 1593 r., krakowski z 1621 r. i poznański z 1738 r. oraz *Modus Instituendae Iuventutis*. Ustawy poznańskie dokładnie precyzowały, że spowiedź należało odbywać przed zatwierdzonym duchownym. Synod krakowski z 1621 r. zalecał comiesięczną spowiedź i komunię św. Ustawy lwowskie z 1593 r. wymagały, aby młodzież szkolna przystępowała do sakramentów św. cztery razy w roku. Uczniowie podczas uczestniczenia w różnych nabożeństwach wykonywali przepisane śpiewy liturgiczne. Ponadto, nakazywano im pilnie słuchać kazań (*Modus Instituendae Iuventutis*). Wspomniany dokument przenosił powinności szkolne młodzieży także na grunt życia rodzinnego. Uczniom nakazywano odmawiać codziennie w domu poranny i wieczorny pacierz wraz z rachunkiem sumienia⁵³. Bp krakowski J. Lipski w liście pasterskim z 1737 r. wyznaczał uczniom kolejne obowiązki. Zobowiązał ich do towarzyszenia kapłanowi udającemu się do chorego z wiatykiem. Zalecił, by czyniło to dwóch chłopców ubranych w białe komże, którzy mieli nieść zapalone świece lub latarnie i dzwonić dzwonkami⁵⁴.

Synody ingerowały także w obyczajowość uczniowską. Jednym ze zwyczajów, zwłaszcza w okresie Wielkiego Postu i Bożego Narodzenia było urządzenie przedstawień teatralnych, w których prócz wątków religijnych pojawiały się też akcenty świeckie. Dlatego synody protestowały przeciwko organizowaniu tego typu imprez szkolnych. Praktyk tych zabraniał synod gnieźnieński

⁵¹ *Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae*, s. 22-23; *Constitutiones synodi dioeceseanae Cracoviensis A. D. 1601*, s. 3-4; *Constitutiones synodi dioeceseanae Cracoviensis, in diversis sinodis*, s. 6.

⁵² *Constitutiones synodales Warmienses*, s. 149; *Epistola pastoralis*, s. 33.

⁵³ *Reformationes Generales*, s. 46; *Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae*, s. 82; *Modus Instituendae Iuventutis*, s. 22, 27; Szydelski, *Arcybiskup Sierakowski*, s. 47-48; tenże, *Archidiecezja lwowska na synodzie 1641 roku*, Lwów 1910, s. 71-72; Krętosz, dz. cyt., s. 256; Zapart, *Uczniowie szkół parafialnych w dawnym archidiaconacie sandomierskim*, „*Studia Sandomierskie*”, 3 (1982) s. 480.

⁵⁴ *Joannes Lipski [...] Epistola pastoralis*, cap. XXXII.

z 1456 r., wydając zakaz wystawiania w kościołach spektakli teatralnych lub popisów deklamatorskich⁵⁵.

W okresie reformacji, a także w latach późniejszych pojawiła się konkurencja szkół innowierczych, co doprowadziło do spadku ilości uczniów szkół katolickich. Z tego powodu niektóre synody wydały statuty zakazujące posyłania młodzieży do szkół niekatolickich (warmiński – 1575, przemyski – 1641, łucki – 1641, chełmiński – 1741). Ponadto ustawy lwowskie z 1641 r. surowo zakazywały prowadzenia nauczania prywatnego⁵⁶.

W myśl uchwał synodalnych zasadniczym celem kształcenia i wychowania młodzieży miały być w pierwszym rzędzie pobożność, dobre obyczaje i cnota, a dopiero w następnej kolejności mądrość i wiedza (synod przemyski – 1641, krakowski – 1711 oraz list pasterski bpa krakowskiego J. Radziwiłła z 1593 r.). W myśl *Pastoralnej*, w szkołach miano uczyć najlepszych obyczajów, pobożności i nauki chrześcijańskiej. Podobne cele i zadania szkół określone zostały w *Modus Instituendae Iuventutis*⁵⁷. Nauczanie opierało się o podręczniki, w doborze których panowała duża dowolność. Niemniej niektóre synody starały się przynajmniej ogólnie określić kanon lektur. Synodalna działalność ustawodawcza w tej kwestii nasiliła się w okresie reformacji, kiedy Kościół w obawie przed antykatolickimi autorami, zaczął energiczniej interesować się doбором dzieł przerabianych w szkołach wszelkich typów. Dowodzi tego przykład statutów krakowskich z 1593 r. oraz *Pastoralnej*, które zakazywały korzystać z prac Filipa Melanchtona, Marcina Lutra i innych autorów „heretyckich”, a zalecały ogólnie autorów katolickich. Najobszerniej zagadnienie lektur szkolnych ujął *Modus Instituendae Iuventutis*, który sugerował oparcie nauki o pisarzy antycznych, m.in. Ezopa, Plutarcha, Owidiusza, Wergiliusza, Cycerona i Liwiusza⁵⁸. Ustawy synodalne starały się ponadto przynajmniej w zarysie formułować programy nauczania. Władze poszczególnych diecezji nie były jednomyślne co do zakresu i treści programowych realizowanych w szkołach katolickich. Przytoczymy w tym miejscu stosowne fragmenty kilku statutów, które przybliżą stosunek władz diecezjalnych do tego problemu. Synod krakowski z 1320 r. podkreślił, że siedmiu sztuk wyzwolonych wolno

⁵⁵ K. Stopka, *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, Kraków 1994, s. 189, 220.

⁵⁶ *Constitutiones synodales Warmienses*, s. 56; *Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae*, s. 79; *Concilia Poloniae*, t. 8, s. 251; Szydełski, *Archidiecezja lwowska*, s. 71-72; Krętosz, dz. cyt., s. 256.

⁵⁷ *Synodus dioeciesana [...] Casimiro Łubieński [...] A. D. 1711*, s. 5; *Epistola pastoralis*, s. 33; *Modus Instituendae Iuventutis*, s. 27; *Concilia Poloniae*, t. 8, s. 250, 337-338; Machay, dz. cyt., s. 81.

⁵⁸ *Constitutiones synodi dioeciesanae Cracoviensis A. D. 1593*, s. 3; *Epistola pastoralis*, s. 33; *Modus Instituendae Iuventutis*, s. 28; Nasiorowski, dz. cyt., s. 249.

uczyć jedynie w szkole katedralnej. Z kolei bp J. Radziwiłł w 1593 r., w liście pasterskim skierowanym do wiernych tej diecezji, domagał się nauczania w szkołach parafialnych dobrych obyczajów, podstaw wiary, gramatyki i wiedzy religijnej. Synod lwowski z 1593 r. proponował, by w szkołach parafialnych uczono śpiewu, liturgii i prawd wiary. Natomiast *Pastoralna* żądała (w zależności od zdolności dzieci) uczenia dobrych obyczajów i najlepszych nauk w zakresie gramatyki, czytania, pisania, rachunków oraz ćwiczenia w pobożności i nauce chrześcijańskiej. Na synodzie przemyskim w 1641 r. zwrócono uwagę na potrzebę edukowania dzieci już od najmłodszych lat w zakresie prawd wiary i wychowania w bojaźni bożej. Nauczycieli zobowiązano do kształcenia uczniów w czytaniu, pisaniu oraz do przygotowania do służby przy ołtarzu. Statuty przemyskie z 1723 r. wymieniały natomiast pisanie, kaligrafię, czytanie, początki gramatyki łacińskiej (deklinacje i koniugacje), wychowanie katolickie realizowane poprzez naukę katechizmu, lekturę *Pisma św.*, żywotów świętych oraz przez odmawianie różańca i rozwijanie kultu maryjnego. Synod zwrócił uwagę na kształcenie młodzieży, nie tylko na potrzeby Kościoła, ale także państwa. Także synod poznański z 1642 r. określił ogólnie zakres programowy, obejmujący naukę katechizmu, śpiewu kościelnego i ministrantury. Natomiast ustawy lwowskie z 1765 r. zalecały następujący zakres nauczania. Młodsze dzieci miano uczyć Modlitwy Pańskiej, Pozdrowienia Anielskiego, Składu Apostolskiego, przykazań bożych i kościelnych oraz prawd wiary zawartych w katechizmie. Z kolei starszych uczniów miano kształcić w czytaniu i pisaniu według prawideł gramatyki i nauk świeckich oraz łaciny, ministrantury a także śpiewów kościelnych⁵⁹. Najdokładniej proponowany zakres programowy ukazywały ustawy z 1593 r., *Pastoralna*, *Reformationes Generales* oraz *Modus Instituendae Iuventutis* – wszystkie dotyczyły diecezji krakowskiej. W myśl powyższych aktów normatywnych, za najważniejszy przedmiot realizowany w szkołach parafialnych należy uznać katechizm, w ramach którego miano uczyć Modlitwy Pańskiej, Pozdrowienia Anielskiego, Składu Apostolskiego, artykułów wiary, 10 przykazań bożych, 5 przykazań kościelnych itp.⁶⁰.

Wykładanie prawd wiary odbywało się przy pomocy stosownych ksiąg religijnych. Synody krakowskie z 1601 i 1609 r. zalecały do tego celu katechizm Jakuba Ledesmy (w tłumaczeniu Jakuba Wujka) *Nauka chrześcijańska*

⁵⁹ *Statuta synodalia episcoporum Cracoviensium*, s. 17; *Epistola pastoralis*, s. 33; *Constitutiones synodi dioeceseanae Leopoliensis [...] 1765*, cap. V; *Concilia Poloniae*, t. 8, s. 250-251, 337-338; Sz y d e l s k i, *Arcybiskup Sierakowski*, s. 20-22, 47-48; M a c h a y, dz. cyt., s. 81; K r e t o s z, dz. cyt., s. 257; N a s i o r o w s k i, dz. cyt., s. 249; J. K r u k o w s k i, *Oświata i szkolnictwo*, w: *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. 1, red. F. Kiryk, Warszawa-Kraków 1992, s. 456.

⁶⁰ *Epistola pastoralis*, s. 33; *Reformationes Generales*, s. 45; *Modus Instituendae Iuventutis*, s. 27; N a s i o r o w s k i, dz. cyt., s. 249.

albo katechizm. *Modus Instituendae Iuventutis* sugerował katechizm kard. Roberta Bellarmina (w tłumaczeniu bpa krakowskiego Marcina Szyszkowskiego) lub J. Ledesmy, bądź Piotra Kanizjusza. *Ustawy wileńskie* z 1717 r. proponowały katechizm P. Kanizjusza, R. Bellarmina lub P. Mercatora⁶¹. Dowodzi to dużej różnorodności katechizmów stosowanych w polskich szkołach parafialnych. Na naukę prawd wiary duży nacisk położono dopiero po soborze trydenckim, na którym zwrócono uwagę na potrzebę podniesienia edukacji religijnej wiernych. Nauka tego przedmiotu miała ponadto pogłębić wychowanie moralne młodzieży w duchu katolicyzmu, w obliczu zmagania między Kościołem rzymskim a prądami reformacyjnymi⁶².

Wśród przedmiotów ogólnokształcących na pierwszym miejscu stała łacina, np. statuty przemyskie z 1641 i 1723 r. Dokładny dobór autorów wykorzystywanych do nauki tego języka przedstawił *Modus Instituendae Iuventutis*. Znaleźli się wśród nich: Cyzero, Owidiusz, Wergiliusz i inni. Nauka łaciny miała się odbywać codziennie i obejmować czytanie i pisanie, przy użyciu podręcznika gramatyki Korneliusza Waleriana z Utrechtu. Wspomniany dokument przewidywał także naukę greki, która miała pomóc w poznawaniu historii państw greckich i filozofii a także greckich wzorców osobowych. Celowi temu służył stosowny dobór dzieł greckich autorów antycznych: Ezopa, Plutarcha itp., a także czytanie Ewangelii drukowanej w języku greckim. Nauczanie gramatyki greckiej miało się opierać o podręcznik Clenarda⁶³.

Bardzo istotnym przedmiotem realizowanym w szkołach była nauka śpiewu. Już synod krakowski z 1459 r. podkreślił potrzebę jego dobrej znajomości przez służbę kościelną, a więc m.in. nauczycieli i kantorów. Nauczanie śpiewu wymagało do kadry nauczającej znajomości zapisu nutowego oraz umiejętności prowadzenia chóru uczniowskiego. Dlatego ustawodawstwo krakowskie kładło nacisk na staranność i gorliwość w jego nauczaniu. Domagał się tego *Modus Instituendae Iuventutis* a także *Reformationes Generales*. Również synod warmiński z 1610 r. podkreślał wagę kształcenia w zakresie śpiewu i muzyki, polecając (o ile to możliwe) trzymać 2 kantorów – jednego do nauki śpiewu gregoriańskiego, drugiego do nauki śpiewu instrumentalnego. Kwestie nauczania muzyki podniósł też synod żmudzki z 1636 r. oraz *Reformationes Generales*, zalecając prowadzenie zajęć tego typu w soboty – 1 godz. rano i 1

⁶¹ *Constitutiones synodi dioeclesanae Cracoviensis [...] 1601*, s. 3; *Constitutiones synodi dioeclesanae Cracoviensis, in diversis synodis*, s. 6; *Modus Instituendae Iuventutis*, s. 27; *Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae*, s. 24.

⁶² Z a p a r t, *Szkolnictwo*, s. 301.

⁶³ *Modus Instituendae Iuventutis*, s. 28; *Concilia Poloniae*, t. 8, s. 250, 337-338; Z. R u t a, *Szkoły tarnowskie w XV-XVIII w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s. 77.

godz. po południu. Statuty warmińskie z 1610 r. żądały, by nauczanie odbywało się codziennie w wymiarze 1 godz.⁶⁴.

Pastoralna, Modus Instituendae Iuventutis, Reformationes Generales i synod żmudzki z 1636 r., zalecały ponadto naukę arytmetyki, w ramach której przerabiano 4 podstawowe działania, co było nie tylko potrzebne do dalszych studiów, ale miało przede wszystkim znaczenie praktyczne⁶⁵. Dokumenty synodalne przewidywały dodatkowo nauczanie computusu i cisiojanusa – ten drugi miał być realizowany przy pomocy śpiewu, a zajęcia sugerowano odbywać w soboty (*Modus Instituendae Iuventutis, Reformationes Generales*). Pierwszy z nich proponował także zajęcia z historii, w ilości 1 godz. dziennie, w oparciu o lekturę dzieł starożytnych historyków, m.in. Curtiusa, Florusa, Justiniusa. Natomiast dzieje Polski uczniowie mieli poznawać posługując się pracami Janickiego i Herburta⁶⁶.

Wreszcie synody przewidywały nauczanie ministrantury (Przemysł – 1641). Związane było to z powszechną praktyką usługiwania kapłanom przez młodzież szkolną w trakcie mszy św. i różnych nabożeństw⁶⁷.

Synody sugerowały również wprowadzanie określonych metod kształcenia. Władze kościelne zwracały przy tym uwagę na właściwe podejście do problemów edukacyjnych młodzieży. *Pastoralna* i *Modus Instituendae Iuventutis* podkreślały, aby uwzględniać jej możliwości percepcyjne, uzależnione od wieku. Powszechnie stosowaną metodą nauczania była metoda pamięciowa. *Pastoralna* i *Modus Instituendae Iuventutis* zalecały ją przy uczeniu katechizmu. Ten drugi dokument domagał się ponadto, by każdy z uczniów posiadał zeszyty. W pierwszym mieli oni streszczać lektury, w drugim – zapisywać dowcipne powiedzenia i przykłady, zaś w trzecim – odnotowywać wytworne zwroty poetyckie⁶⁸.

Modus Instituendae Iuventutis określał także organizację dnia szkolnego. Uczniowie początkujący mieli przebywać w szkole 4 godz. (2 przed i 2 po południu). Bardziej zaawansowani mieli uczyć się do 8 godz. (4 przed i 4 po południu). Statuty warmińskie z 1610 r. zalecały, aby młodzież pozostawała na lekcjach od rana do wieczora, a naukę należało rozpoczynać i kończyć wspólną modlitwą przed krzyżem wiszącym w sali szkolnej⁶⁹.

⁶⁴ *Statuta synodalia episcoporum Cracoviensium*, s. 113; *Modus Instituendae Iuventutis*, s. 29; *Reformationes Generales*, s. 46; *Constitutiones synodales Warmienses*, s. 149; *Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae*, s. 81.

⁶⁵ *Modus Instituendae Iuventutis*, s. 29; *Reformationes Generales*, s. 46; *Epistola pastoralis*, s. 33; *Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae*, s. 81.

⁶⁶ *Modus Instituendae Iuventutis*, s. 28-29; *Reformationes Generales*, s. 46.

⁶⁷ *Concilia Poloniae*, t. 8, s. 250; Z a p a r t, *Szkolnictwo*, s. 274.

⁶⁸ *Epistola pastoralis*, s. 33; *Modus Instituendae Iuventutis*, s. 27, 29.

⁶⁹ *Modus Instituendae Iuventutis*, s. 29-30; *Constitutiones synodales Warmienses*, s. 150.

Niektóre szkoły parafialne posiadały wewnętrzną organizację, którą można nazwać systemem klasowym. Przekonuje o tym *Modus Instituendae Iuventutis*, który powołując się na dotychczasową praktykę, zalecał podział młodzieży na grupy, dzięki czemu możliwe będzie stwierdzenie postępów w nauce i pilności⁷⁰. Wspomniany dokument miał odegrać dużą rolę w procesie kształcenia i wychowania młodych pokoleń. Wprowadzono go zresztą z myślą, aby „zaniedbane, a tak pożyteczne dla Kościoła nauki, jak muzyka, arytmetyka i inne sztuki wyzwolone, na powrót do szkół wróciły i młodzież należycie mogła być chowana”⁷¹. Dlatego jeszcze w 1711 r. bp krakowski K. Łubieński przykazywał, by w parafiach pilnowano reguł organizacyjnych i dydaktycznych zaczerpniętych z tej ustawy, gdyż w wielu szkołach odchodzono wówczas od niej⁷².

Zupełnie sporadycznie synody podejmowały kwestię wyglądu izb lekcyjnych. Jedynie statuty warmińskie z 1610 r. zalecały umieszczać na ścianach krzyż lub święty obraz⁷³.

Zaprezentowane wyżej ustawy synodalne i listy pasterskie ukazują stopień zainteresowania władz diecezjalnych sprawami szkolnymi. Należy jednak podkreślić, że dokumenty te miały charakter postulatyczny, stąd nie zawsze były właściwie realizowane. Wskazywały na to treści statutów, w których powracano do wcześniejszych ustaw w celu ich ponowienia. Wydaje się jednak, że władze diecezji nie potrafiły (z wyjątkiem opracowanego *Modus Instituendae Iuventutis*) poważniej i bardziej kompleksowo zająć się zagadnieniami szkolnictwa katolickiego. Podejmowały one zazwyczaj jedynie cząstkowe problemy, wynikające z bieżących potrzeb Kościoła i jego oświaty⁷⁴.

⁷⁰ *Modus Instituendae Iuventutis*, s. 27.

⁷¹ J. Krukowski, *Z dziejów szkolnictwa parafialnego Krakowa w okresie Odrodzenia*, Kraków 1987, s. 103.

⁷² *Synodus dioecesana [...] Casimiro Łubieński [...] A. D. 1711*, s. 22.

⁷³ *Constitutiones synodales Warmienses*, s. 150.

⁷⁴ Krukowski, *Z dziejów szkolnictwa*, dz. cyt., s. 115.

**DIE LEGISLATUR DER DIÖZESANSYNODEN UND DIE HIRTENBRIEFE
DER BISCHÖFE ZUM THEMA DES KIRCHLICHEN SCHULWESENS FÜR
LAIEN IN POLEN VOM 13. BIS ZUM 18. JAHRHUNDERT**

ZUSAMMENFASSUNG

Die Diözesansynoden bildeten einen wichtiger Bestandteil des Systems der Verwaltung der Diözesen. Besonderen Einfluß auf die Hebung des Stellenwertes der Synoden hatte das Konzil von Trident, das sie als ein wichtiges Instrument bei der Durchführung der kirchlichen Reformen anerkannte. Im Zusammenhang mit dem Bedeutungsverlust der Diözesansynoden wuchs im 18. Jahrhundert das Gewicht der bischöflichen Hirtenbriefe, die über den gesamten Berichtszeitraum hinweg für die bischöfliche Legislatur charakteristisch waren. Die Diözesansynoden sowie die bischöflichen Hirtenbriefe beschäftigten sich mit zahlreichen Problemen, u.a. auch mit Fragen der Dom-, Kollegiats- und Pfarrschulen. In dieser Hinsicht waren die Krakauer Bischöfe am aktivsten. In ihren Beschlüssen bezogen die Diözesansynoden Stellung zu den mit der Gründung, Erhaltung und Kontrolle der Schulen verbundenen Angelegenheiten. Sehr oft wurde in den Synodalbeschlüssen Fragen behandelt, die die Lehrerschaft betrafen. Man achtete dabei besonders auf ihre Ausbildung und ihr ethisch-moralisches Niveau. Außerdem wurde der Umfang der auf den Lehrern lastenden Pflichten präzisiert. Die Synoden befaßten sich auch mit der Schülerproblematik und legten die Pflichten der Schuljugend fest. Außerdem waren die Synodalbeschlüsse darum bemüht, zumindest ansatzweise Lehrprogramme zu formulieren, und suggerierten die Anwendung bestimmter Ausbildungsmethoden.

Aus dem Polnischen übersetzt von Herbert Ulrich